

helyeit sorakoztatja egymás után. Arra utalva, hogy Déry Tibor nemcsak az erőszakos banditizmust szemléli ironikus kritikával, hanem a polgári társadalom magatartásnormáit is. Irónia van jelen a párbeszéd kihívó anakronizmusaiban, például abban az alkuban, amely a haramiák főnöknője és az ifjú fogoly édesanyja között folyik, s amelynek ajánlatai között szerepel a Váci utcai Rotschild Klára-féle divatszalon is. (Ez az irónia persze nemcsak a banditák vagy az amerikai milliomosok felé vág.)

Végül ironikus jelentése van a történet váltakozó időrendjének is. A bűnügyi kalandok menetébe Déry ugyanis időnként bevágja ifj. Hamilton György későbbi rendőrségi kihallgatásának, illetve újságírókkal való beszélgetésének jeleneteit. Ezek a jelenetek magát a folyamatos előadásra és a meglepő csattanóra épülő bűnügyi regényszerkezetet bontják fel annak érdekében, hogy az olvasót elidegenítsék a hagyományos technikától, a regényforma szokványos megoldásaitól. Az időrend felbontásának tehát, mint a *Képzelt riport*ban, most is funkcionális szerep jutott. A sztereotip regényforma ironikus elidegenítése révén az író kérdései, társadalmi és bölcséleti töprengései nyernek súlyosabb értelmet; az ironikus eljárások a regény üzenetét világítják meg az olvasó előtt. (*Szépirodalmi*, 1975.)

POMOGÁTS BÉLA

„...Az én életemmel is cselekszel...”

VÁGÓ MÁRTA: JÓZSEF ATTILA

Mintha a költő tragikus sorsának árnya tovább kísérté volna, ez a kötet is megjárta az Idő kálváriáját. Pár házzal a lebombázott Zilahy-villától; 1942 telén kezdett hozzá Vágó Márta emlékei rögzítéséhez, a kéziratos levelek lemásolásához. Negyvenévesen már tudta, milyen étellel cselekedett, amikor „elvonta pusztá kénye végett” a huszonhárom éves költőtől a legelső menedéket, önmagát. A háborús halál árnyékában megkapaszkodás és mentesség lett az írás, talán ezért olyan páratlanul őszinte és intimitásokban önfeltáró. Már a szerelmeséhez hasonló betegség tudatában egy nagy lehetőség nosztalgiaja is fűtötte az írást, amikor még nem volt egyedül, tehát kapcsolódott, gyújtott és gyúlt, közel állt hozzá, hogy partikuláris létét valaki korszakosan nembeliéhez kapcsolhassa.

A sejtés beigazolódtott: a József Attila-versek és levelek eredetijét bomba semmisítette meg egy kis wertheimkazettába zárva, az emlékirat egy példánya a másolatokkal együtt megmaradt. A kötetet azonban nem adták ki: a benne rajzolt emberi-művészi profil sehogyan sem illett az ötvenes évek József Attila-képébe. Aztán — mondjuk meg az igazságot — József Jolán és Szántó Judit is mindent megtett (egyébként emberileg ugyancsak érthető okokból), hogy polgárinak, a költőt meg nem értőnek jellemezzék az írást.

Én magam 1955-ben olvastam először a gépiratot (még Vágó Márta levelei nélkül), s meghökkentett az a freudista őszinteség (így neveztem akkor magamban), amellyel kapcsolatuk emberi részét feltárta. Aztán a József Attila-verseket-leveleket sorra közölte belőle a Csillag, Új Írás, ItK, mígnem 1973 júliusában a Kritika megjelentette az eredeti memoár kétharmad részét.

A Szépirodalmi Könyvkiadó mostani kötete mégis az újdonság erejével hat, az 52 korabeli Vágó Márta-levéllal, amelyek a fiatal költő írásait is nagyobb fénybe vonják, az eligazodást megkönnyítő jegyzetekkel és az emlékirat-változatok tapintatos beillesztésével. A háromszoros horatiusi idő mégiscsak használt a műnek.

S azt hiszem, már ízlésünk is felnőtt ahhoz, hogy maradéktalanul fogadja be —
erényeivel és hibáival együtt.

„A kommün után elgörbült sorsom...”

Mindkét fiatalember sorsa önmagában is válaszütra érkezett, amikor 1927 őszén megismerkednek. Vágó Márta 25 éves, József Attila 23 a döntő esztendőben. A különbség a társadalmi kapcsolatok konformis felmérésének képességében jóval több közöttük. A család, amely a lányt körülveszi, jómódú, művelt, polgári radikális környezet, az apa igaz self-made man, a magyar kapitalista érdekek tehetséges intézménymenedzsere, majd a Pester Lloyd közgazdasági rovatvezetője, bőkezűen és nagy biztonságot nyújtva gondoskodik családjáról.

Vágó Márta a forradalmak utáni átmeneti megrázkódtatásban, talán egészségi okokból is abbahagyja gimnáziumi tanulmányait, versei jelennek meg, ezeket később gondosan titkolja. Közben Európát járja, Ausztriában, Németországban utazik, Párizsban él, nyári szemeszteren Jaspert hallgatja Heidelbergben, a művészettörténet, a vallás, a filozófia foglalkoztatja. 1928 tavaszán félévi tanulás után levizsgázik az elmaradt gimnáziumi osztályokból, és érettségit tesz, színjeles eredménnyel.

Ebben az utolsó félévben toppan életébe József Attila. A kiterjedt és gondosan ápoltságos kapcsolatokkal rendelkező család eleinte rokonszenvvel fogadja a Párizsból nemrég hazatért 23 éves költőt, aki külföldről már jórészt ismeri a család emigrációba kényszerült októbri barátait.

Kapcsolatuk akkor fordul komolyra, amikor kiderül, hogy József Attila nemcsak flörtölni akar, hanem magáévá akarja tenni a lányt, szerelmes belé, feleségül akarja venni. Mindketten egzisztenciátlanok, József Attila sem tudja még, hogy tanár legyen-e vagy újságíró, Vágó Márta is habozik a klasszika-filológia és a szociológia közt.

„... az ő atmoszférájának szépségében és tisztaságában boldogan fürödtem.”

Vágó Márta gazdag érzelmi és intellektuális életet él, a család egyetlen leánya-ként óvott és kényeztetett, a barátok közt minden körülmények közt szeretetet, tetszést igénylő egyéniség. Kunfi Zsigmond, Vámbéry Rusztem, Mannheim Károly s a Századunk öregebb és ifjabb polgári radikálisai egyformán szerették, egyenrangú szellemi társként kezelték és kötötték. Az ő szellemi értékrendjüket magától értetődően tette magáévá.

Ez a látszólag nyitott és sokféle irányban fejlődőképes egyéniség először boldogan fürdött József Attila udvarló-költő szerelmi ragyogásában. Tetszett neki az Ignótus által is félmjelzett tehetség költői udvarlása, az érte vívott „szonett-párbaj”, ha a József Attilában mind sürgetőbben kibontakozó szexuális vágyat nem is tudta, nem is akarta vállalni. A gazdag és elkényeztetett felnőtt lányban még valami anyapótló filantrópia is kibontakozott a magányos, biztos családi háttérrel nélküli, szeretetre szomjas, gyermeki bájjal megáldott költővel szemben.

„Mit szeretsz te bennem?” — sokszor kérdezte tőle József Attila ekkor s nyolc év múltán is, s azt hitte, hogy a tehetségét.

„Attila vadsága, társadalmon kívülsége dermesztő hatással volt rám”

Valóban, mi vonzhatta ezt az érett, dús és szép idomú, társaságban magabiztos lányt a cingár, gyerekes-naiv, magát kiszolgáltató kölyökzsenihez? A költői szereplehetőség? Nemhiába csillantotta meg Csinszka is előtte: „... az a kis József Attila, az az egyetlen igazi tehetség ma, azt hiszem, talán ha kézbe fognád, ha fognád, ha megfognád...” A trubadúrszerep kedves lehetett, a költői sikerlehetőség valóban fénylett, a testi vágyakat ravaszkodással is beváltani kész gyermek-férfi udvarló követelése számára kevésbé volt kívánatos.

Ami e kettő közé esett: két ragyogó képességű intellektus közös szellemi kalandja a filozófiában, a fenomenológiában, a világnézeti kérdések legelvontabb, szinte ismeretelméleti tisztázása a Kecskeméti fiúkkal közösen, amelyről még hogy is sejthették volna, mennyire időszerűek a fasizmus előestéjén.

Két rokon egyéniség, lelkileg hasonló, a legelvontabb kérdések boncolgatására is könnyedén kész scizoid alkat talált itt egymásra, simult össze vagy feszült egymásnak komolyan, ironikusan, epatírozva, ha másként nem ment.

Vágó Márta írói teljesítménye ezekben a fejezetekben szinte páratlan: könnyedén és igazán (más forrásokból is ellenőrizhetően) idézi fel ezeket az elmetornákat, szinte „halljuk csikorogni az agymenteiket”. Ez az írói teljesítmény, amelyre példát egyetlen József Attila-memoárban sem találunk, annál érdekesebb, mert sohasem kész (ennélfogva könnyen visszaadható) elméleteket idéz, hanem *születő gondolatokat*, a szó eredeti értelmében dialektikusan, komolyan és ironikusan, sokszor zárójelbe téve az értelmüket. Csak ennyire szoros szellemi kapcsolat tehette őt képessé erre, jellemző, hogy már 1936-ból nem idéz ennyire fontosat. De ez a közösség, amely a szellem legelvontabb területein természetesen teremtődött meg köztük, rögtön kettéhasadt, ha a lélekbe, idegekbe ivódott, magatartásban lecsapódott, előítéletek, öntudatlan érdekek, tehát a társadalmi különbségek kerültek előtérbe. Az utca-kölyököknek az a hegyes, csipős kis mozdulata, amellyel Etus pénztárcája felé, vagy éppen Vágó Márta szoknyája alá kapott, „elémelyítette” őt, „dermesztő hatással” volt rá. A csavargó vadságát, társadalmon kívüliségét érezte benne, akárcsak a keresztény középosztályos polgárfiú, Németh László a „Nincsen apám...” kritikájában. Ez a különbség már nemcsak az „egyívásúak”, egy „felekezettbeliek” ellenszenv volt, több annál: osztályszakadék, amelyet a gyermeki báj, tehetség, intellektuális erő sem hidalhatott át.

„...ki hisz Benned még?”

A london—budapesti levelezés — 19 a költőtől, 52 Vágó Mártától — a huszadik századi magyar irodalom egyik legszebb, szellemileg legizgalmasabb teljesítménye. Két fiatal lélek birkózik, mindketten önmagukat keresik, szinte szellemi párbajt vívnak, egymásért, egymás ellen. A távolság Vágó Mártában a kétségeket, József Attilában a hiányt, az érzelmi-emberi kiszolgáltatottságot növeli meg. „Eszem azt diktálja most is — írja már szept. 28-án —, hogy nem szabadna ennyire, érzéseidben bízón, védtelenül kiállni eléd... Mégis kell, hogy az Istenhez legközelebb fénylő erkölcsiség legyen fegyverem ebben a harcban, ha ez harc, nékem felülről kell győzőm rajtad, ha győzőm kell rajtad. Ha a szerelem és erkölcs társadalmában bíró lehetsz, akkor kell, hogy én lehessen ott a törvény.” Vágó Márta azonban más törvényekhez, elsősorban az ott is jelenlevő ismerőseihez, Mannheim Károlyhoz és másokhoz méri József Attila szellemiségét. „Összevisszaolvasásait” veti a szemére, azt, hogy „éretlenül és alapozatlanul gondolkodik”, s nem veszi észre, hogy benne egy más szellemi minőség készül vagy már jelen is van. József Attila világosan látja a Mannheim-féle és általában a weimari ihletésű „ellenszéki” polgári szociológiának teljes tehetetlenségét, „radikalizmusa” mögött a szociális „munkásgondozás” reformista képtelenségét a kapitalizmussal és a készülő fasizmussal szemben: „Hiába mondd azt, hogy ennek gyökeresen meg kell változnia, ennek a kizsákmányolásnak, amely nem azért kizsákmányolás, mert a tömegek éheznek stb., hanem azért, mert vannak tömegek, mert tömegekké tette az embereket az, hogy vagy lemondtak vagy lemondatták őket szellemiségükről részben jobb fizikai előnyökért, részben kényszerítették őket...” Idealista szóhasználata ellenére is világos felismerése ez annak a folyamatnak, amely azóta világméretűen kiteljesedett s 1928-as érzékelése zseniális lényeglátásra vall.

Vágó Márta azonban Mannheim véleményét — akivel József Attila időközben Pesten személyesen találkozott — fontosabbnak tartja: „... azt mondta, hogy filozófiád lehetetlen tipikus autodidakta filozofálgatás, mellyel mindig újra felfedezik

Amerikát, és nevetséges göggel, visszautasítod azt a kevés lehetőséget is, ami Pesten adódna arra, hogy komolyan képezd magad."

A lány, akinek leveleiben alig találjuk nyomát az eredetiségnek és a szellemi hajlékonyságnak, egyre jobban igyekszik hasonlítani az említett weimari szociológiához. Csekély valóságérzéke, amelyet gyakran tévesztett össze „társasági” sikereivel ebben a körben, szintén gátolta, hogy József Attila szellemi fölényét elismerje és odaadóan azonosuljon vele. „Továbbá kívántad 'zavarosságaimról' való lemondásomat — védekezik József Attila —, holott zavarosságaim csupán a jelzett társadalmi felekezett szellemiségétől való eltérések és nem zavarosságok. Te a svádát össze tévesztetted a szellemi tisztasággal, a svádátlanságot pedig a zavarossággal... Azt kívántad tehát, hogy hasonló legyek olyan emberekhez, akiktől lényegileg különbözöm, szerinted hátrányomra, szerintem előnyömré, de mindenesetre minőségileg."

A polgári és a marxista — József Attilától egyelőre még inkább zseniálisan, egyénien megsejtett — gondolat vált el kettejük vitájában, olyan erővel, hogy ez Vágó Márta szemében szellemi devalválódást és elutasítást jelentett. „Miért volna szegény? Tehetségesebb mindnyájunknál!" — vágta szemébe környezetének néhány hónappal korábban. Londonban viszont már ezt írja: „Attilkám, hiába, meg kell mondjam, nem fogadlak el szellemi autoritásnak. Kezdőnek tekintlek, és még a magam ítéletében is jobban bízom, mint a Tiedben... testi-lelki támaszomnak se hogy se tudlak elképzelni."

Így fejeződött be a szellemi közösség szétválása, így győzött a szellemi autoritás a „tanult dolgok" kényszere, így ment füstbe a tehetségbe vetett bizalom s egy szép szerelem kivirulásának lehetősége. „Nekem tetszenek a verseid, drágám, de olyan sötétség van körülöttünk, ki hisz Benned még?" — a kérdés valóban költői lett, mert egyedül, környezete és az elmaradt siker ellenére ő sem tudott egyedül bízni.

E levelezés, mely az őszinte kötet legautentikusabb fejezete, olyan etikai-világ-nézeti valőröket tartalmaz, amelyek korunk legjobb szellemi magaslatait közelítik meg. De rendkívül fontos József Attila költészetének genezise szempontjából is.

„Életrajzírom leszel?"

József Jolán páratlan életrajzában a gyermeki-családi miliőt és az anyapótló „föltörődést" idézi fel, amellyel biztosította feltétel nélkül szeretett öccse egzisztenciáját. Vágó Márta írása több is, kevesebb is ennél, hiszen a szerelmes pozíciójából, egyenrangú társként idézi fel lényegében csak két esztendő — az 1928 és az 1936 — emlékeit. Nem a költőre koncentrálnak elsősorban, hanem önmagára, illetve a köztük levő viszonylatra, a környezetre, ezek feszültségeire, megértett és értetlennek tűnő ellentéteire. Sűrű és jelentésteli, érzékeny prózát ír, nem kétséges, hogy József Attilától tanulta az írás fortélyát, a leírt szó súlyát, a felidézendő élethelyzetek bonyolultságát, a megírás felelősségét. Csak az önmagával bírói szigorral szembenezés képességét nem tanulhatta el. Megjelenítő készsége páratlan, mivel introvertáltsága társasági sikereinek leírásában bújik meg, a lelkieket mindig a környezettel, a körülményekkel együtt idézi, a finoman megfigyelt lelki diszpozíciókkal. 1928-as leveleiben tiltakozik, lázad József Attila szellemi fölényével, igazságával szemben, osztályával szakítani képtelen önzését ideologizálja, a költő halála után már érzi, hogy a sors arra szemelte ki, hogy ezt a könyvet megírja. Még közel a történetekhez páratlan szellemi plaszticitással képes felidézni szerelmük kudarcát. Az idősíkok, amelyeken kapcsolatuk lejátszódik — a 28-as, 36-os és 43-as —, kisebb-nagyobb eltéréseikkel feszültséget teremtenek a mondanivalóban és a megjelenítésben is. De ami a sajátos: a kettejük közt lezajló, 1929-ben még tisztán emberinek fölfogható drámát 1943-ban sem képes — még csak szellemtörténeti síkon sem — a weimari szellem bukásaként, világnézetileg fölfogni. Mit tehet mást, mint fölmenti magát azzal, hogy a végzetet, a lelki-társadalmilag törvényszerűt az ő magatartása nem befolyásolta.

Mint az élet élvezéséhez hozzácsokott, szépségeiért hálás, sikereire büszke, öntudatlan önzésére még a katartikus kudarcok után sem ocsúdó, kifelé nyíló egyéniség elsősorban a pszichológiai indíttatású megjelenítésben van otthon, írásában a szociálpszichológiai elem a legerősebb. Művészi érzéke már nem ér föl ehhez, a József Attila-versek művészi értékeit csak az általánosságok síkján képes felfogni. (Verselemzéseinek ortodox freudizmusa ma már eléggé idejétmúlt, és sem informatív, sem esztétikai újdonságot nem eredményez.) Jellemző, hogy a József Attilával a világnézet síkján egyenrangú szellem a stílusban, az esztétikában már nem képes követni őt. Abban az évben, amikor a költő számára a szürrealizmus, a groteszk a maga élethelyzetének kifejezésére egzisztenciálisan fontos volt, Vágó Márta csak a Morgenstern- és Ringelnatz-féle kötetek említésével képes reagálni rá. Pedig a József Attila-levelekben ilyen prózaverssorok fejezik ki a másként megjeleníthetlent: „Halfejú órákat fognak a halászkok, és mindig többet ejtenek vissza, mindig több víz csöpög az arcuk ráncain, hálók szövedékén. Én az eltévedt darazsát hallgatom és elgondolok a tenger tarajaival, mert egész valószínűtlennek tűnsz föl: mint felhőkön által a sarkcsillag... Vannak iszonyú szobák, ahol tapéta volt és most rongyokban lóg le a falról. Ilyen tapéta lettem én is a világon és lehet, hogy a szemétre kerülök. De akkor sem veheti el tőlem semmi, de semmi, hogy a szobád falára álmodtam magam... Te vagy az uszony a halon, de a szigony is, amelyet bele-dőftek. A legféhérből hullámok taraja véres...”

Noha mindketten rendet akarnak a mind kaotikusabbá váló világban, Vágó Márta számára nincs tartalmuk ezeknek a képeknek, ő megelégszik polgári szociológiai magyarázatokkal, könnyen csinál rendet. József Attila viszont az abszurd, a képtelen, a kudarcként jelenlevő és éretlen, távoli körvonalában mégis derengő, tehát értelmezhető egyéni és világhelyzet kifejezésére, megragadására törekszik.

Húsz évvel ezelőtt még szenzáció lehetett volna ez a kötet, ma már nem az. Vágó Márta írói érdeme, bár nem ismeri föl személyes felelősségét ebben a tragédiában, hogy sokszor indirekten is fel tudja mutatni: ebben a „hasadt tudatú” költőben él századunk emberi egysége és harmóniája, akinek deklarált hite legszemélyesebb érzelmeiben is önmagával azonos volt. Olvasóként egy szép emberi lehetőség füstbe mentét sajnáljuk, anélkül, hogy irgalom és megnyugvás szállhatna szívünkre. Szegényebbek lettünk egy illúzióval, a József Attila-irodalom gazdagodott egy remekművel. (*Szépirodalmi*, 1975.)

BOKOR LÁSZLÓ

A romániai magyar történészek újabb munkáiról

Kezdjük a sort Imreh Istvánnak a „fehér sorozat”-ban megjelent székely falujegyzőkönyv forráskiadásával. (*A rendtartó székely falu*. Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közlése Imreh István. Kriterion, Bukarest, 1973. 340 o.) A kolozsvári egyetem professzora majd harminc év után (közben a legkülönbözőbb szempontok szerint szántotta át Erdély 1848 előtti történetének utolsó fél-egy évszázadát) ifjúkori szerelméhez tér vissza; a székely falutörvények egykori bűvára most a székely falujegyzőkönyvekből rendez sajtó alá egy derék kötetre valót.

A „fehér sorozat” hagyományainak megfelelően e kötet élére is kiadós bevezető tanulmány került, itt még a szokásosnál is bővebb, majdnem kismonográfia-terje-